

UOT:39

ŞAMANİZM TÜRK XALQLARININ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ

©2025

GÜLLÜ YOLOĞLU*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
 ORCID: 0000-0002-8312-6148; e-mail: yologlugullu@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/3105-3653.2025.1.118>

Xülasə: Tarix boyu müxtəlif dinlərə qulluq edən türklər günümüzdə də çeşidli dinlərin təsiri altında yaşayırlar. Əgər bu gün onlar, əsasən müsəlman, xristian, musəvi kimi tanınırlarsa, qədim zamanlarda onları təbiət kultunun üstünlük təşkil etdiyi şamanlıq birləşdirirdi. Bəzi alimlər şamanlığı din adlandırsalar da, onu cadugərlik, cindarlıqla bağlayanlar da var. Bu tendensiya müsəlman və xristian alimlər və din adamları arasında daha güclüdür. Məhz bu səbəbdən də uzun əsrlər şamanlığın və şamanların xalqın həyatından sıxışdırılıb çıxarılmasına çalışılmışdır. Lakin buna baxmayaraq bu gün onlar qılıq dəyişdirərək sonradan qəbul edilmiş və ya etdirilmiş dinlərin pərdəsi altında yaşayırlar... Məqalədə şamanlıq və şaman vergisi, “şaman” və “şamanlıq”, “Tanrı” və “tanrıçılıq” terminlərinin kökləri, şamanizmin türk xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycan xalqının həyatına təsiri araşdırılır...

Açar sözlər: şaman, Tanrı, türk, mərasim, şamanlıq, tanrıçılıq

SHAMANISM IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE TURKIC PEOPLES

©2025

GULLU YOLOGLU*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology of ANAS
 ORCID: 0000-0002-8312-6148; e-mail: yologlugullu@gmail.com

Abstract: The Turks, who practiced different religions throughout history, live under the influence of various religions at present as well. While today they are known mainly as Muslims, Christians and Jews, then in ancient times they were united by shamanism, which was dominated by the cult of nature – animism. Although some scholars describe shamanism as a religion, there are also those who associate it with witchcraft and sorcery. This trend is stronger among Muslim and Christian scholars and clerics. It is for this reason that for many centuries they tried to oust shamanism and shamans from the life of the people. But, despite this, today they disguise themselves and live under the guise of religions adopted later periods... The article discusses shamanism and the shamanic gift, the etymology of the terms “shaman” and “shamanism”, “Tengri” and “Tengrism”, and the influence of shamanism on the life of the Turkic peoples, including the Azerbaijani people...

Keywords: shaman, Tengri, Turk, ritual, shamanism, Tengrism
ШАМАНИЗМ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ ТЮРКИХ НАРОДОВ

©2025

ГЮЛЛЮ ЙОЛОГЛУ*

*Институт Истории и Этнологии НАНА имени А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0002-8312-6148; e-mail: yologlugullu@gmail.com

Резюме: На протяжении всей истории тюрки, исповедующие разные религии, сегодня живут под влиянием различных религий. Если сегодня они известны в основном как мусульмане, христиане, иудеи, то в древности их объединял шаманизм, в котором доминировал культ природы – анимизм. Хотя некоторые ученые называют шаманизм религией, есть и те, кто связывает его с колдовством. Эта тенденция сильнее среди мусульманских и христианских ученых и религиозных людей. Именно по этой причине на протяжении многих веков шаманизм и шаманов пытались вытеснить из жизни народа. Но, несмотря на это, сегодня они живут под прикрытием принятых позже религий... В статье рассматриваются шаманизм и шаманский дар, этимология терминов «шаман» и «шаманизм», «Тенгри» и «тенгризм», влияние шаманизма на жизнь тюркских, в том числе азербайджанского народов...

Ключевые слова: шаман, Тенгри, тюрк, обряд, шаманизм, тенгризм

Giriş

Məlumdur ki, dinin təsiri xalqın həyatının bütün sahələrində – adət-ənənəsində, mərasimlərində, dilində, yaşayış yerlərində, geyimində, etik normalarında, milli mətbəxində və s. özünü göstərir. Lakin bu təsirin mərasimlərdə əksi daha qabarıqdır. Deyilənlər, əsasən, eyni dinə qulluq edən xalqların mərasimlərinə aiddir, yəni hansı dil qrupuna daxil olmasından asılı olmayaraq eyni dinə qulluq edən xalqların mərasimlərində ümumi cəhətlər çoxdur və bu da təbiidir. Belə ki, müsəlman tacik, ərəb, fars, türk və b. xalqların toy və yas mərasimləri, törələrdən gələn bəzi fərqləri istisna etməklə, bir qayda olaraq, “Quran-i Kərim”ə əsaslanır. Lakin müxtəlif dinlərə qulluq edən, eyni kökə bağlı olub, eyni dil qrupunda birləşən xalqların (burada türklərin) mərasimlərindəki və bu mərasimlərlə bağlı mənəvi mədəniyyət nümunələrindəki oxşarlığı, yaxınlığı və, eyni zamanda da, fərqli cəhətləri araşdırıb üzə çıxartmaq daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir...

Bu gün ayrı-ayrı dinlərin pərdəsi altında yaşayan, bəzilərinin “şamanlıq”, digərlərinin Tanrıçılıq adlandırdıqları dini inanc forması adət-ənənə və mərasimlərə ciddi təsir göstərmişdir. Hətta sonradan qəbul edilən və ya etdirilən dinlər belə onları tamamilə yox edə bilməmişdir. Bu məqalədə əvvəl “şamanizm” və “tenqrizm” terminlərinin etimologiyasını, daha sonra onun əsas mahiyyətini və türk xalqlarının mənəvi mədəniyyətindəki izlərini araşdırmağa çalışacağıq...

Şamanizm və onun Azərbaycandakı izləri

Sovet dövrü etnoqrafiya elmi, digər humanitar elm sahələri kimi tək şamanlara deyil, eləcə də digər dinlərin təbliğatçılarına və daşıyıcılarına ateizm prizmasından yanaşaraq onları inkar etmiş, istər maddi, istərsə də mənəvi mədəniyyət nümunələrində şamanların, şamanizmin izlərini görməməyə çalışaraq daha qabarıq olanları da yanlış izah etməklə yanlış nəticələr almışlar.

Etnoqrafiyanın ayrılmaz sahələrindən biri olan mənəvi mədəniyyət tədqiq olunan xalqın dini təsəvvürlərini, dünya görüşlərini, inam və etiqadlarını araşdırmağa əsas verir. Azərbaycan etnoqraflarının əldə etdikləri materiallar da göstərir ki, əhalinin istər əkinçilik, istərsə də maldarlıqla məşğul olan hissəsi arasında məhsulu və mal-qaranı müxtəlif bəlalardan qorumaq məqsədilə bir çox dini ayin və etiqadlara əməl edilir, mərasimlər keçirilir. Onların sonrakı dinlərin (xristianlıq, İslam və b.) təsiri ilə ilkin forma və məzmunlarında müəyyən dəyişikliklərin olduğunu yazan etnoqraf Ş. Quliyev nə xristianlığın, nə də İslamın qədim və yerli inanmaları tamamilə məhv edə bilmədiyini xüsusi vurğulayır.¹ Lakin “dini ayin”² deyərəkən hansı dinin ayinindən söhbət getdiyini bir çox etnoqraflar kimi o da açıqlamır. Çünki sovet dövrü Azərbaycanda da birmənalı qəbul olunmayan məsələlərdən biri şamanizm və onun izləri idi...

L. Potapov Sayan-Altay xalqlarının bir çox ənənəvi kultları (Göy kultu, Humay ilahəsi, Yer-Su ilahəsi və s.) və dini mərasimlərinin (yiyələrə və Günəşə-qurban və s.) tarixi köklərinin qədim türklərə gedib çıxdığını qeyd edir.³ Hunların şimali yueban qrupu olan qaoq-yüylərin şamanlığından bəhs edən L. Potapov “bilavasitə qədim türklərin şamanlar haqqındakı materiallarına müraciət edək” deyir və “qədim türk dövrü” deyərəkən e.ə. VI-XII əsrlərin nəzərdə tutulduğunu vurğulayır.⁴ “Qədim türklərə qədərki” şamanlar haqqında məlumat verən müəllif syünnü (xunnu) tayfalarının e.ə. I minilliyin sonlarında şamanı “wu” adlandırdıqlarının Çin qaynaqlarından məlum olduğunu yazır, xunnuların şimal qruplarının yueban adlandıqlarını, qaoq-yüylərlə eyni dili danışdıqlarını, adət-ənənələrinin eyni olduğunu və qaoq-yüylərin telelərin, o cümlədən də uyğurların ulu babaları olduqlarını göstərir.⁵ Bütün bu adı çəkilən tayfaların türk olduqlarını söyləməmişdən əvvəl onu da qeyd edək ki, L. Kızlasov hunların türk olduqlarını qəbul etmir və yazır: “hunlar müasir elmə məlum olmayan, indi artıq ölmüş dil ailəsinə aid bir dildə danışdılar”.⁶ L. Potapovun da qeyd etdiyi kimi, əgər hunların şimal qrupu olan yuebanların dili və adət-ənənəsi türk olduqları şübhə doğurmayan tele və uyğurların ulu babaları saydığı qaoq-yüylərlə eynidirsə, deməli, hunlar da həm dilləri, həm də adət-ənənələri ilə türkdürlər. Belə olduğu halda L. Kızlasovun hunların dilini “ölmüş dil ailəsi”nə aid etməsi tamamilə məntiqdən uzaqdır.

¹ **Azərbaycan etnoqrafiyası**: 3 cildə. I c. Bakı, “Elm”, 1988, 456 s., s.142.

² Yəni orada, s.141.

³ Леонид Павлович Потапов. **К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманства**. Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978, с.3-36.

⁴ Yəni orada, s.5.

⁵ Yəni də orada, s.11.

⁶ Леонид Романович Кызласов. **Земля Сибирская**. Абакан-Москва, 1994, с.29-30.

L.Potapov qədim türklərin Türk xaqanlığını qurduğunu (551-744) və uyğurlar başda olmaqla tele tayfasının türklər üzərindəki qələbəindən sonra Uyğur xaqanlığını (745-840) yaratdığını qeyd edərək⁷ də onun “türk” (Çin salnamələrində “tuku” – G.Y.) kəlməsinin aid olduğu tayfalarla digərləri arasında türk və türkdilli deyərək bir sərhəd qoyduğunu görürük. Onun hunları, yuebanları, qaoq-yüyləri türkdilli saymasının əsas səbəbi də türk kəlməsinə tayfa adı olaraq ayırmasıdır. L.Potapova görə, şamanizm dindir və “qədim türklərin” (tukuyların – G.Y.) həyatında bu dinin önəmli rolu olmuşdur.

Türklərin buddizmin, yəhudiliyin, xristianlığın, İslamın qəbuluna qədər hansı dinə tapınmaları tək L.Potapovu deyil, bir çox alimləri düşündürmüş və bu gün də düşündürür. Türkiyəli alim Mehmet Naci Önal qədim adət və ayinlərdən, onların bugünkü izlərindən danışarkən həmin törələri “qədim Türk dininin qalıntısı” adlandırır.⁸ “Qədim Türk inancına görə, ruhlar və ya yiyələr üç yerə ayrılırlar. Bunlar göy üzündə, yer üzündə və yer altındadırlar. Göy üzünün, yəni işıq aləminin böyük tanrısı “Xan Ülgen” və ya “Kayra Xan”dır... Yer altının sahibi “Erlük Xan”dır... Yer üzünün yiyələri “yer-su” ilahiləridir”⁹ yazan M.N.Önal türk inancının şamanizm olduğunu qəbul edir və məqaləsinin sonrakı qisminə türk şamanlardan və Türkiyə ərazisində, konkret olaraq Muğla yaxınlığındakı əhali arasında yaşayan dağ kultundan danışır.¹⁰

Şamanizmde əsas yeri tutan, ayinləri icra edən şəxsə tarixin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif xalqlar tərəfindən müxtəlif adlar verilmişdir: wu, kam, bəqü, yelbiçi, oyun, xam, baksı (türklər), çam (gilyaklar), senin (ketlər), bö (buryatlar), saman, şaman (evenk-tunquslar) və s. Bu da onu göstərir ki, şamanizm dünya xalqlarının, demək olar ki, hər birinin ilkin inkişaf dövründə yaranan, özündə təbiət kultunun bütün inam formalarını – animizmi, totemizmi, zoomorfizmi, antropomorfizmi, fetişizmi və s. birləşdirən bir dindir. Uzun müddət Ə.Cəfəroğlu, Ə.İnan, Q.Ksenofontov, P.Çixacıyov, Q.Potanın, N.Katanov, Y.Yakovlev, S.Vaynşteyn, M.Kenin-Lopsan¹¹ və digər alimlər şamanizmi araşdırmışlar. XX əsrin sonlarında, eləcə də

⁷ Леонид Павлович Потапов. **К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманизма**. 1978, с.3.

⁸ Önal Mehmet Naci. **Dağ kultü, eren kultü ve şenliklerinin Muğladaki yansımaları**. Bilig, Ankara, №25, s.99.

⁹ Yənə orada s.100-101.

¹⁰ Yənə də orada, s. 99-122.

¹¹ Ahmad Caferoğlu. Azərbaycan ve Anadolu folklorunda saklanan iki şaman tanrısı. **Folklor və etnoqrafiya**, №2, 2004, s.5-21; İnan Abdülkadir. **Makaleler ve incelemeler**. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, 712 s.; Гавриил Васильевич Ксенофонтов. Шаманизм. Избранные труды. Публикации 1928-1929 гг. Якутск, Север-Юг, 1992, 315 с.; Петр Александрович Чихачев. **Путешествие в Восточный Алтай**. Москва: Наука, 1974, 360 с.; Григорий Николаевич Потанин. **Тунгутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия**. Москва, Географгиз, 1950, 652 с.; Катанов Н.Ф. **Наречия урянхайцев (сойотов, абаканских татар и карагасов). Образцы народной литературы тюркских племен, изданные В.В. Радловым**, т.9. СПб., 1907, 683 с.; Яковлев Е.Г. **Искусство и мировые религии**. Москва: Знание, 1972, 48 с.; Вайнштейн С.И. **Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки**.

XXI əsrin əvvəllərindən bu günümüzdə qədər şamanizmlə bağlı ədəbiyyat siyahısına çoxlu sayda yeni və maraqlı əsərlər əlavə edilmişdir.

Sovet dövrü etnoqrafik ədəbiyyatda “şaman”, “saman” sözünün tunqus (evenk) sözü olaraq “vəcdə gələn, hərəkət edən, yuxarı qalxan” demək olduğu qeyd edilirdi. Bu kəlməni XVII əsrdə Sibirdə xidmət edən və daim mərkəzə yerli xalqlar haqqında məlumat göndərən kazaklar qeydə almışlar. Avropaya bu termin I Pyotr tərəfindən rus elçiliyinin tərkibində Çinə göndərilən İzbrant İdes və Adam Brandın vasitəsilə daxil olmuşdur. Amerikalı alim R.Uolşa görə, bu söz qədim hinduların dilində “özünü döymək və ya asketik təcrübədən keçirmək” mənasını verir. Alim eyni zamanda onun tunqus dilindəki “bilmək” felindən olduğu fikrini də istisna etmir.¹² Prof. Y.Nemet hələ 1913-1914-cü illərdə sübut edirdi ki, “saman” sözü qədim türk və moñqollara aid kəlmədir, yəni tunqus dilindəki şam, sam sözü türk dilindəki “kam”ın fonetik ekvivalentidir. Doğrudan da “kam”, “xam”, “çam”, “qam”, “ğam”, kəlmələrinə baxarkən, şəkil olaraq da, “saman”, “şaman” sözünün kökünün “sam”, “şam” olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Beləliklə, Y.Nemetə əsaslanaraq, elə “şaman” kəlməsinin kökündə də türklərin “kam”ının dayandığını, bu sözün də türk dilinə aid olduğunu söyləyə bilərik. Maraqlı burasıdır ki, macar alimi Y.Nemetin bu nəzəriyyəsinə Nyu-Yorkda şamanlarla bağlı ensiklopediya hazırlayan tədqiqatçı B.Laufer 1917-ci ildə yoxlamış, yeni dəlillərlə zənginləşdirərək müdafiə etmişdir.¹³

Gilyaklardan bəhs edən L.Şternberqə görə, əgər ali dinlərdə peyğəmbərlər Allahın sevimlisi idilərsə, şamanizmdə şaman olacaq şəxs ruhların sevimlisi, bəzən də sevgilisi olur.¹⁴ Şamanlığın ilkin əlamətlərindən biri cezv olma, göz alacalanması, huş itirmə ilə müşayiət olunan “şaman xəstəliyi”dir. Ruhlar öz sevdiklərini şamanlığı qəbul etməyə məcbur edirlər. Əgər seçilmiş şəxs razı olarsa, ona köməkçi ruhlar – heyvanlar, quşlar, həşəratlar verilir. Düngürlərin (dəf – G.Y.) üzərinə rəsmiçəkilmiş buheyvanvə quşların vasitəsilə şaman Göyə “çıxır”, Erlikin (İrlikin, Yerlikin) yaşadığı Yeraltı aləmə “səyahət edir”, xəstələri sağaldır, gələcəkdən xəbər verir, yas mərasimində ölənin şəxsin ruhunun Tanrının dərgahına yola salınması ilə bağlı ayin icra edir.

Şaman öldükdən sonra məzarının yerləşdiyi yerləri pirə, ocağa çevirir, ziyarət edir, qurbanlar verir, dilək diləyir, al-əlvan parça cırıqları bağlayır, övlad istəyənlər kiçik beşiklər düzəldib asır, daşlara, ağaclara mismar vurur, bununla da müəyyən problemlərinin həll olunacağına inanırlar. Bəzən hansısa müalicəvi, möcüzəvi gücünə inandıqları müqəddəs yerlərdəki daşlara ümidlərini bağlayanlar da çoxdur.

Москва: Изд. Вост.лит., 1961, 218 с.; Кенин-Лопсан М. **Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманизма**. Новосибирск: Наука, 1987, 158 с.

¹² Уолш Роджер. **Дух шаманизма**. Пер. с англ. С.Каноненко. Москва: Изд-во Транс-персонального инст-та, 1996, с.18.

¹³ Yoloğlu Güllü. Sibiryə türklərinin şamanlığı. Ankara, “**Yeni Türkiyə**” dergisi, **Yeni Türkiyə Stratejik Araştırmalar Merkezi**. Yıl 29, Sayı 133, Eylül-Ekim 2023, s.23-27.

¹⁴ Лев Яковлевич Штернберг. **Первобытная религия в свете этнографии (исследования, статьи, лекции)**. под. ред. и с предисл. Я.П.Алькора. Ленинград: Изд-во Инст-та народов Севера. Материалы по этнографии, т.4, 1936, с.143.

Belə daşlara biz Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən Əshab-i Kəhfdəki qara daşı, Pir Hüseyn xanəgahındakı daşı (onu da qeyd edək ki, kimlərsə vaxtilə bu daşın bir parçasını sındırıb başqa yerə aparmış, son vaxtlar isə xanəgahdakı daşı məzarın üzərindən götürmüşlər. Biz ilk dəfə xanəgahda olarkən daş məzarın üstündə idi. Son vaxtlar müsəlman dindarlar tərəfindən insanların min bir dilək, ümid və arzu ilə bağladıkları iplər sökülüb atılır. Eyni mənzərəyə Pir Hüseyn xanəgahı yaxınlığındakı ziyarətgahı da misal göstərə bilərik. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, sonradan qəbul olunmuş dinlərə məxsus tikililərin əksəriyyəti məhz vaxtilə şamanlığa inanan insanların kütləvi şəkildə ziyarət etdikləri yerlərdə tikilmişdir. Bu gün də həmin yerlərə islami yön verərək bundan mənfəət əldə etməyə çalışanlar çoxdur...

Onu da xüsusi qeyd edək ki, üzərindən atılıb ağır-acımızı tökərək yeni ilə paklanmış halda keçildiyinə inandığımız şaman odu da, oturub üstümüzə düşməsini həsrətlə gözlədiyimiz Əshab-i Kəhf mağarasındakı o damcılar da, yapışacağına ümid etdiyimiz o kiçik daşlar da, arasından zorla keçdiyimiz o daş oyuqları da... şamanlığın Azərbaycanda yaşayan izləridir... Bu izlərə nağıl və dastanlarımızda, qayaüstü təsvirlərdə, arxeoloji qazıntılardan əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrində və digər yerlərdə də rast gəlirik.

Şaman vergisi

Çox vaxt seçilmiş şəxs şaman olmaqdan, yəni ona verilən “vergi”ni qəbul etməkdən imtina edir. Çünki ruhlara tabe olmaq, onlar üçün yemək, onlar üçün içmək, trans zamanı insanlıqdan çıxmaq deməkdir. Ancaq bu proses müvəqqəti xarakter daşıyır. Transdan çıxan şaman hər birimiz kimi adi insan olur. Ruhlara müqavimət göstərmək ölümə bərabərdir. Adətən, qadımlara kişi, kişilərə isə qadın ruhlar gəlir. Yuxuda gedən bu proses çox vaxt real həyatda şamanın ailəsi olmasına mane olmur. Lakin bəzən elə hallar da olur ki, kişi şamanın hamisi onun həmcinsi olur və onu cinsini “dəyişməyə” məcbur edir. Əvvəllər belə şamanlar sinələrində gəzdirdikləri metal döşlüklərlə, hörülmüş saçları və s. seçilirdilər. L.Şternberq yazır ki, Sibirin bir çox xalqlarında bu, adi şey olsa da, türklər arasında əxlaq normalarına uyğun gəlmədiyinə görə gizli saxlanılırdı.¹⁵

Şamanlar güclərinə görə üç yerə ayrılırlar: 1) xəstəlikləri sağaldan, yəni müalicə edən; 2) kiçik dəfn mərasimlərini keçirən; 3) ölümlərin ruhunu Tanrının dərgahına, yəni o dünyaya yola sala bilən ulu şamanlar. Altay türkləri belə şamanlara “oxlu kam” (“utku kam”) deyirlər.¹⁶ Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, bəzi psixotron maddələri qəbul etməklə də transa girmək, şamanların görə bildikləri bəzi şeyləri görə bilmək və hiss etmək mümkündür. Afrikada, Cənubi Amerikada, Avstraliyada bir çoxları bu vasitələrdən istifadə edərək özlərini şaman adlandırırlar. Məsələn, Latin Amerikasının bir çox “şamanları” yaqə və peyot adlı iki maddəyə daha çox üstünlük verirlər. Peyot murdar dadı ilə ürək bulandıran kaktusdan hazırlanır.

¹⁵ Лев Яковлевич Штернберг. **Первобытная религия в свете этнографии (исследования, статьи, лекции)**. 1936, с.143.

¹⁶ **Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири**. Пространство и время. Вещный мир. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаева А.М., Усманова М.С.Новосибирск, Наука, 1988, с.135.

Hindularndan istifadəni “ağır yol” adlandırırlar. Yaqə və ya ayaxuasko (ayaxuaska) Amazonkada bitən və Banisferiopsis adlanan bitkidən hazırlanır. Sibirdə Amanita muscaria (qırmızı muxomor (milçək öldürən) göbələyi) da bu işdə istifadə olunur. Ancaq bunun əsl şamanizm olmadığını bir çox vergili və soylu şamanlar da söyləyirlər. Bu cür “şamanlıq” həm də illərlə şamanlığın zirvəsinə çatmaq üçün çalışın, əziyyətli yol keçən, onlara verilən vergini daha da təkmilləşdirən həqiqi şamanlara qarşı haqsızlıqdır. Belələri qəbul etdikləri maddənin təsiri ilə bir neçə saat “şaman” ola bilərlər, ancaq əsl şamanlar bunu yaşayırlar. Rus dilində hər hansı bir maddənin vasitəsilə nələrsə qadir olanlara istehza ilə “psixodelik” deyilir.¹⁷ Əsl şamanizm isə böyük bir fəlsəfədir, kitabı olmasa da, ibtidai bir dindir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Tanrı ilk gündən insanı yaradıb onu taleyin hökmünə, axarına buraxmamışdır. Yaratdığı insanın inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq onunla təmas qurmuş, aralarından vasitəçilər seçmişdir. Şamanlar da Tanrı ilə tayfadaşları arasında bir vasitəçi, əlaqə yaradandılar. Tanrı sevdiyi insanları, tayfaları onların vasitəsilə qorumuş, göstərişlər vermişdir. İlk inkişaf dövründə, yazının olmadığı, insanların oxuma-yazma bilmədikləri bir zamanda kitab göndərilməsi məntiqə uyğun deyil. Bununla belə, yaradan yaratdıqları ilə əlaqə saxlamalı, onları darda qoymamalı, elmin, həkimlərin, astroloqların, astronomların, sinoptiklərin və s. olmadığı bir vaxtda onlara yardım etməli, yaxın gələcəkdə baş verə biləcək təbii fəlakətlərdən, xəstəliklərdən onları xəbərdar etməli və bəzən də qorunmalı idi.

Şamanizmin əsas rəmzlərindən biri ağacdır. Ağacın zirvəsi, gövdəsi və kökü şamanizmdəki üç qat – Göy, Yer və Yeraltı aləmlə bağlıdır. Şamanlara görə, əgər Göydə Ulu Tanrı (Ülgen, Uluu Toyon, Allah, Kuday, Boq...) otursasa, ali dinlərdə cəhənnəm kimi tanıdığımız Yeraltı aləmdə Erlik (İrlik) hökmranlıq edir. İnsanlar isə Yerdə, orta qatda, Yeraltı aləmlə Göyün arasında yaşayırlar. Şamanlar bu üç aləmin hər birində “gəzə bilirlər”. Məhz şamanların Göyə, kosmosa səyahətləri zamanı gördüklərindən ibarət olan kosmoqonik miflərin bir çoxundakı səma cisimləri ilə bağlı məlumatlar bu gün müasir elm tərəfindən qəbul və təsdiq olunur.

Günümüzdə qədim türklərin dinlərinin tanrıçılıq olduğunu söyləyənlər şamanizmi yanlış olaraq gözbağlayıcılıq, cadugərlik adlandırırlar. Onu da qeyd etmək ki, İslam övliyalarından bir çoxu hazırda gözbağlayıcıların oyunları kimi baxdığımız bəzi kəramətlərə sahib idilər. Qışın oğlan çağında qoynundan qızılgül çıxardan Şəms Tərizi, Misali (Gül) Baba, dünyanın uzaq yerlərində baş verən hadisələrdən xəbər verə bilən Əbülhəsən Xarkani, Geylani, Bəyazid-i Bistami və başqalarının kəramətləri onlar haqqında bir çox rəvayətlərin yaranmasına, xalq arasında daha çox sayılmalarına səbəb olmuşdur.¹⁸

Deməli, bir çoxlarının şamanizmi günümüzün müsəlman türklərinə yaxın buraxmaq istəməməsinin, tanrıçılığı şamanizmə qarşı qoymasının əsas səbəbi qədim türklərin dinini İslam dininə yaxınlaşdırmaq cəhdidir. Əslində, şaman fəlsəfəsinin özündə də islam, yəni ulu yaradana təslim, ali varlığa, Ulu Tanrıya, Ülgenə, Ulu Toyona, Kudaya inam var. Türklərin həyatında şamanizmin olduğunu qeyd edən

¹⁷ Уолш Роджер. *Дух шаманизма*. 1996, с.166-170.

¹⁸ Güllü Yoloğlu. Qırpaq qələndərlərinin şahı – Şəms-i Təbrizi. *Spektr*, 2003, №1, s.34-35.

Əbdülkadir İnan yazırdı: “Ural-Altay irqinin qərb şöbəsinə mənsub olan Şimali Asiya qövmələri – türklər, monqollar, tunquslar əski zamanlarda ibtidai şamanizm dinində idilər”.¹⁹ “Tanrıçılıq” termininin tərəfdarlarının əsas rəmz kimi ağacı göstərdiklərini söyləmişdik. Lakin yuxarıda qeyd etdik ki, ağac şamanizmdəki üç aləm təsəvvürünə görə, bu qədim dinin əsas rəmzidir. Onun zirvəsi Göyü, gövdəsi insanların və əksər canlıların yaşadığı Yeri, işıqlı dünyanı, kökləri isə Yeraltı aləmi, qaranlıq dünyanı göstərir. Göy qübbəsi qədim dövrlərdən müqəddəs sayılaraq ilahiləşdirilmişdir. Hunlarla bağlı b.e.ə. III əsrə aid mənbələrdən Tanrının ona yalvarış və xahişlərlə üz tutan türk xaqanlarına öz iradəsini diktə etdiyi məlumdur.²⁰ Yeni Tanrı ilə əlaqə yaratmaq, ona arzu və diləklərini yetirə bilmək üçün heç bir qata çıxmaq, heç bir qatdan keçmək lazım gəlmirdi (burada Göyün və yerin altının müxtəlif qatları nəzərdə tutulur). Bunu bəylərin qol götürüb ulu Tanrıdan övlad dilədikləri “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanlarında da görmək mümkündür.²¹ Tədqiqatçılara görə, Cənubi Sibirin türk əhalisinin təsəvvüründə Göy “qat-qat piroqu” xatırladır.²² Bu qatların hər birində də müxtəlif ruhlar, ulduzlar və digər səma cisimləri var. Tanrıçılıq termini digər terminlər kimi sonradan süni yaradılmış bir termdir. Tanrı haqqında qədim təsəvvürlərdən çıxış edən fransız tədqiqatçı, dinlərin araşdırıcısı Jan Pol Ru XX əsrin ortalarından bu təsəvvürləri “tenqrizm” termini altında ümumiləşdirmişdir. Rus dilində bu termin “tenqrianstvo” kimi işlədilməyə başladı. Türk dillərinə isə o “tanrıçılıq” şəklində çevrilərək son zamanlar türkçülükə İslamın paralel təbliğinin nəticəsində yayılmağa başlamışdır. Təsədüf deyil ki, tatar tədqiqatçı R.Bezertinov yazırdı: “Qədim türklərin öz dinlərini necə adlandırdıqları məlum deyil”.²³ Deməli, dilimizə “tanrıçılıq” kimi tərcümə etdiyimiz termin heç də qədim türklərin öz dinlərinə verdikləri ad deyil, bir fransız tədqiqatçısının son zamanlar elmə daxil etdiyi yeni bir söz, yeni bir termdir. R.Bezertinov termin yanlışlığı barədə yazır: “şamanstvo” ilə “şamanizm”: Görünür, bu formullar o qədər də doğru seçilməyib. Belə ki, dünyəvi dinləri popizm, mollaizm və s. adlandırmaq olmaz”.²⁴ Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elmdə lamaizm termini işlədilir. Əgər məsələyə R.Bezertinovun yanaşdığı kimi yanaşsaq, onda deyə bilərik ki, yaradanın adı ilə də dini adlandırmaq olmaz (allahizm, boqizm, kudaizm, ülgenizm, tenqrizm və s.), hərçənd ki, burada da istisnalara örnək olaraq buddizmi göstərə bilərik. Ancaq Buddanın özünün də yaradan olmadığı məlumdur. Deməli, istənilən halda termin

¹⁹ İnan Abdülkadir. **Makaleler ve incelemeler.** Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1987, s.389.

²⁰ **Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир.** Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаева А.М., Усманова М.С. Новосибирск, Наука, 1988, с. 92.

²¹ **Kitab-i Dədə Qorqud.** Bakı, “Yazıcı”, 1988, 265 s.

²² **Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир.** 1988, с.92.

²³ Рафаэль Нурудинович Безертинов. **Тенгрианство – религия тюрков и монголов.** Набережные Челны, 2000, с.6.

²⁴ Yənə orada, s.9.

məsələsində yanlışlıq qalır. Belə olduğu halda, terminləri dartışmaq yerinə məfhumun mahiyyətini açmağa çalışmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd edildiyi kimi, bütün dinlərdə yarıdanla yaradılanlar arasında vasitəçilər, dini ayinlərin icraçıları var (kamlar, şamanlar, peyğəmbərlər, mollalar, keşişlər, lamalar və s.). Bəs tanrıçılıq da bu funksiyaları kim yerinə yetirir? Tanrıçılığın tərəfdarı olanlar bu funksiyaları kamların yerinə yetirdiyini söyləyirlər. Onda belə bir sual ortaya çıxır: bəs kam kimdir? Bizcə, dediklərimizin açarı da elə bu sualın cavabındadır.

“Kam” tatar, xakas və Altay türklərinin dilində şaman deməkdir, yəni bu kəlmələr elmi ədəbiyyatda, xüsusilə də ümumiləşdirici yazılarda “şaman” kimi verilir. Tıva türkləri şamana “xam”, gilyaklar “çam” deyirlər. Azərbaycana gəldikdə isə, bu, “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanlarından da görüldüyü kimi, “qam”, “ğam” şəklində bilinir. Ancaq tıva türklərində olduğu kimi, Azərbaycan türkcəsində şaman məfhumu xam şəklində bu gün də müxtəlif anlamlarda yaşayır. Bildiyimiz kimi, kam kamlayır (rus dilindəki “kamlaniye” sözü də türkcənin təsirindən yaranmışdır), xam xamlayır. “Xamlamaq” kəlməsi bu gün dilimizdə aşağıdakı mənələrdə işlədilir:

a) yorulmaq, süstləşmək, əzginlik hiss etmək anlamında. Çoxdan bəri ağır iş görməyən bir adam yorğunluğunu ifadə edərək deyir: “elə bil xamlamışam”, yəni elə bil “xam kimi xamlamışam, ayin icra etmişəm”.

Bildiyimiz kimi, xamlar, kamlar, şamanlar ayin icra edərkən transa girir, böyük enerji sərf edir, transdan çıxdıqdan sonra isə süst qalır, halsızlaşırlar. Bu baxımdan yorğun adamın özünü xamla müqayisə etməsi, “elə bil xamlamışam” deməsi təbiidir və bu, həm də Azərbaycan ərazisində şamanizmin olduğundan və dilimizdə “xamlamaq”, “xam” şəklində də olsa, hələ də yaşadığından xəbər verir.²⁵

b) hərifləmək, aldatmaq, baş yozmaq anlamında. Bu daha yeni anlamdır. İslam dini yayıldıqdan sonra din xadimləri xamları gözdən salmaq, onların icra etdikləri ayinlərə, göstərdikləri kəramətlərə inamsızlıq yaratmaq məqsədilə xamlamaq sözünün bu cür mənfi mənada işlədilməsinə və yayılmasına, qismən də olsa, nail ola bildilər. Rus dilindəki “xam” (xamet, xamit, xamka, xamov (xamovo otrodye (plemya)), xamoviy, xamskiy, xamyo) sözünün mənfi anlamı da (1. Qanmaz, qanacaqsız, ədəbsiz, tərbiyəsiz, alçaq (söyüş); 2. Gəda, nökər) xristianlığı Sibirdə yayan keşişlərdən qaynaqlanır. “Xam” sözünü “Tövrat”dakı Xamla bağlamaq cəhdləri isə nə faktla, nə də məntiqlə sübut olmur. Belə ki, “Tövrat”da Xam Nuh peyğəmbərin oğullarından (Sim, Xam və İafet) birinin adıdır. Buradakı rəvayətə görə, üzüm şərabı içib sərxoş olan Nuh peyğəmbər çadırdan lüt uzanıb yatır. Xam bunu görür və qardaşlarına danışır. Simlə İafet isə paltar götürür və arxaları atalarına tərəf ona yaxınlaşaraq üstünü örtürlər. Yuxudan oyanan Nuh məsələni anlayır və onu çılpaq gördüyünü qardaşlarına danışdığı üçün Xamı lənətləyir.²⁶

²⁵ Güllü Yoloğlu. **Dədə Qorqud yaşı**. Bakı, “Yeni nəşrlər evi”, 1999, s.68.

²⁶ **Библия (книги священного писания Ветхого и Нового Завета)**. Первая книга Моисея. Бытие. Москва: Издание Московской патриархии, 1983, с.12.

Göründüyü kimi, “Tövrat”dakı Xamla ayin icra edərək Tanrı ilə tayfadaşları arasında əlaqə yaradan tıva xamının və yaxud Azərbaycan dilindəki xam, xamlamaq, xam torpaq, xammal kəlmələrinin heç bir əlaqəsi yoxdur.

Məlumdur ki, xristianlığın yayılmasına qarşı çıxan xamlar, kamlar keşişlərin əsas rəqibləri və düşmənləri idilər. Keşişlər silahlı kazakların yardımından istifadə edərək yerli xamları, kamları təqib edir, düngülərini və paltarlarını cırır, yandırır-dılar. Xakas alimi N.Katanovun da qeyd etdiyi kimi, missionerlər şamanizmin mahiyyətini öyrənmək, onun bütün sahələri ilə yaxından tanış olmaq əvəzinə, açıq-açıqına şamanların əllərindən paltar və düngülərini alır, xristianlığı tərif edərək şamanizmi pisləyirdilər.²⁷

“Xam” kəlməsi “xamat”, “xammal” (emal olunmamış) və s. şəklində də işlədilir. Burada biz “xam at” deyərək, qansız qurban olan at haqqında danışırıq. Xatırladaq ki, qansız qurban zamanı heyvanı qurban veriləcək ruha və ya yiyəyə “adak”, yəni ad edərək, adaxlayaraq, nişanlayaraq, əgər atdırsa, ilxıya, qoyun, keçidirsə, sürüyə, inək, buğadırsa, naxıra qataraq çölə buraxırlar. Belə heyvanları - qoyunu, keçini, buğanı, atı heç kəs minməməli, sağmamalı, kəsməməli, öldürməməlidir. Belə atlar minilmədiyindən dəlisov olurlar. Kimisə ondan qorumaq məqsədilə deyirlər: “Ehtiyatlı ol, at xamdır, vurur”. Sonralar xam kəlməsi emal olunmamış, işlədilməmiş bir çox şeyə də aid edilməyə başlandı: xam torpaq, xammal və s.

Beləliklə, türk dillərində şamana kam, xam, qam, oyun, baksı və s. deyilməsi, tanrıçılıqda, Tanrı ilə tayfadaşları arasında vasitəçilik edən, müxtəlif ayinlərin keçirilməsində əsas rol oynayan, gələcəkdən xəbər verən, xəstə sağaldan adamın da kam olduğunu nəzərə alsaq, haqqında danışdığımız şamanizmin elə tanrıçılıq olduğunu söyləyə bilərik. Xalq uzun əsrlər bu gün müxtəlif adlar verilən məfhumlarla yaşamış, keçirilən ayinlər əsrlərdən bəri sınaqdan çıxmış, müxtəlif təzyiq və təsirlərə məruz qalmış, lakin, çətinliklə də olsa, bu günümüzdə qədər gəlib çata bilmişdir.

Terminlər isə tək-tək alimlər tərəfindən çox-çox sonralar yaranmış və zaman-zaman mübahisələrə səbəb olmuşlar. “Şamanizm”, “şamanstvo”, “tenqrizm”, “tenqrianstvo” da belə terminlərdəndir. Göy Tanrı haqqında təsəvvürlər, wu, kam Ata kimi adlar b.e.ə. V-IV əsrlərə aid olsa da, “tenqrizm” termini, artıq qeyd etdiyimiz kimi, çox-çox sonralar, yəni XX əsrdə fransız din tədqiqatçısı can Pol Ru tərəfindən elmə gətirilmişdir. Rus dilindəki “tenqrianstvo” sözü ilə “tenqrizm” arasında da heç bir fərq yoxdur. O ki, qaldı şamanizmin cadugərlik, gözbağlayıcılıq, cindərlik olması məsələsinə, qeyd etmək lazımdır ki, şamanizmdə Yeraltı, şər qüvvələrdən güc alan şamanlar şər işlərlə – cindərliklə, cadugərliklə, bəxt bağlamaqla, ölüm, xəstəlik gətirməklə məşğul olurlar. Onlara qara şamanlar deyirlər. Azərbaycanda belə şamanlar “cindər” adı ilə tanınırlar. Gücünü yer və su yiyələrindən alan şamanlar isə, adətən, xeyir işlərlə məşğul olur, ağ şaman adlanırlar. Azərbaycan dilindəki “ağzını qara molla yumsun” qarğıışı da qara şamanların sonradan dil-ağız bağlayan mollalar şəklində peyda olmasından və xalqın mollaları

²⁷ Ирина Федоровна, Кокова, **Н.Ф.Катанов: Документально-публицистическое эссе.** Абакан, Хакасск. кн. изд-во, 1993, с.58.

da ağ və qara olaraq, yəni xeyir və şər işlər görənlər kimi iki yerə böldüyündən xəbər verir. Bu da şamanizmin İslamın yayıldığı bölgələrdə qılıq dəyişərək, zamana, şəraitə, şərtlərə uyğunlaşaraq yaşamasına daha bir sübutdur.²⁸

Şamanların çoxu ritmdən geniş istifadə edir. Bunun üçün bir sıra musiqi alətlərindən (kobız, dombra, dutar, şakşaka, çatxan, xomis, kamça (kam + ça) (qamçı), dəf (düngür) istifadə edirlər. İran İslam Respublikasının Məşhəd şəhərində Əhməd Azadbəygi adlı türk dəfçinin çaldığı yürüş və ariflik musiqisi bir daha deyilənləri təsdiqləyir (çalğı müəllif tərəfindən diktofona yazılaraq şəxsi arxivdə saxlanılır). Üç tərəfdən kənarlarına dəmir halqalar düzülmüş dəf öz möhtəşəm səsi ilə dinləyici ilə təkbətək qalır, onu hipnoz edərək ekstaz dərəcəsinə çatdırır. Əgər Sibir şamanlarının dəflərinin üzərində dünyanın üç qatını, hamı ruhları və s. əks etdirən təsvirlər çəkilsə, İslam dininin daha çox yayıldığı yerlərdə şaman dəfindən adi musiqi aləti kimi istifadə edilir və, Əhməd Azadbəyginin dəfindən də görüldüyü kimi, şəkillər dini yazılarla əvəz olunmuşdur.

Şamanların düngürlərlə və ya digər alətlərlə çıxartdıqları ritmik səs yalnız özünün diqqətinin cəmlənməsi üçün deyil, eyni zamanda ətrafdakıların bütün diqqətini özünə cəkməkdən və ritmə qoşmaqdan ibarətdir. Bununla şaman nəinki özünü, həm də ətrafdakıları əsas prosesə hazırlayır. Digər tərəfdən musiqinin həm də müalicəvi əhəmiyyəti var və ilk olaraq şamanlar bu üsuldən istifadə etmişlər. Müəyyən səs tonunda ifa olunan bu musiqi və mahnılar eyni zamanda ətrafdakılarda ümumi transa girməsinə kömək edir.²⁹ Azərbaycanın Tovuz rayonundakı baxıcı Fazil də ruhlarla əlaqəsi zamanı sazdan istifadə edir.

Tanınmış transpersonal psixoloq Rocer Uolş şamanizmi yoqa, buddizm, xristian mistisizmi ilə paralel, müqayisəli öyrənir. Bu da şamanizmin ən qədim və dəqiq sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Araşdırmalar zamanı maraqlı bir suala cavab axtarılır: necə olur ki, şamanizm hətta bəzən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan bölgələrdə, zamanlarda, mədəniyyətlərdə meydana gəlmiş, sonrakı dinlərin təsirinə, təzyiqinə baxmayaraq bu günümüzdə qədər bakirəliyini qoruyub saxlaya bilmişdir? Ruhlar aləminin reallığı problemi, yuxarı, orta və yeraltı dünyaların olması da bu suala açarlar sırasındadır. Y.Faydış ön sözdə yazır ki, sovet ateizmində şamanlar ya ruhi xəstə, ya da şarlatan kimi qələmə verilir. Bəs əslində onlar kimdir? Rocer Uolş bu suala da cavab verir. Burada eyni zamanda şamanların ətraf mühitə mənfi, öldürücü, tükədicə münasibətin aradan qaldırılmasındakı rolundan da danışılır. Y.Faydış şamanizmi qədim “protodin, prototexnologiya, prototibb” adlandırır.³⁰ R.Uolş İncildən, Buddadan və Lao-Tszıdan da çox-çox əvvəl yaranan şamanizmin on min illər yaşayaraq bu günümüzdə gəlməsinin və qərb elmində bu qədər məşhur olmasının səbəblərini araşdırmağa cəhd göstərir. Şamanlar uzun zaman psixozanalizlərə məruz qalmış, Freyd və onun tərəfdarları tərəfindən psixi cəhətdən problemlə adamlar kimi qələmə verilmişlər. Şamanlara yalnız cadugər, gözbağlayıcı, sehrbaz, falabaxan kimi yanaşmaq şamanizmin əsas mahiyyətini açmağa mane olur.

²⁸ Гюллю Йологлу. Шаманизм – дорога, ведущая к пробуждению. **Фольклор и этнография**, №2, 2004, с.70-78.

²⁹ Уолш Роджер. **Дух шаманизма**. 1996, с.186.

³⁰ Yənə orada, s.7-8.

Nəhayət, son dövrlərdə bəzi psixoloq və psixiatrlar özləri bacardıqları qədər şamanizmi öyrənir, transa, ruhlarla əlaqəyə girməyə cəhd göstərir, öz üzərlərində təcrübə keçməklə bu qədim dinin əsas mahiyyətini dərk etməyə çalışırlar. Lakin, artıq qeyd etdiyimiz kimi, şamanlıq oxumaqla, öyrənməklə deyil, vergi ilə gəlir. O, Şəms Təbrizinin də dediyi kimi, “möcüzə deyil, hal və zövq işidir”, hər adam onu bilməz.³¹ Buna baxmayaraq, Rocer Uolş da öz həmkarları və Plotin kimi inanır ki, həqiqəti dərk etmək, görmək qabiliyyəti bütün insanlara verilmişdir. Lakin hamımız bu dünyaya kor gəlir, kor kimi də yaşayır, görmək iqtidarında olduğumuz bir çox şeyi görmürük.³² Yalnız bir qisim insanlar təbiətin onlara verdiyi bir çox imkanlardan istifadə edə bilirlər. Belələrinə şaman, gözüaçıq, kam, xam, baksı, İslamın yayıldığı yerlərdə vəli, övliya, pır, dərviş (onların da hamısı deyil, yalnız şaman xüsusiyyətləri mövcud deyil olanlar – G.Y.), günümüzdə isə ekstrasens deyirlər...

İslam və şamanizm

Şamanizmdə də yiyələr yiyəsi Ulu Tanrıya itaət var. Bu da onu İslam dininə yaxınlaşdırır. Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.v.) 610-cu ildə nazil olan ilk vəhyi aldığı vaxta qədər 40 il içərisində yaşadığı cəmiyyətdə, o cümlədən Məkkədə də bütperəstlik və bütperəstlərin allahlarının böyüyü olan Allah adında bir məbuda sitayiş vardı. Kahinlər də Allahla adamlar arasında vasitəçi idilər. Göründüyü kimi, Məhəmməd Peyğəmbərin həmin Allahı sonradan tək Allah elan etməsi, daha doğrusu tək Tanrının varlığını dərk etdikdən sonra ona Allah adı verməsi heç də təsadüf deyil. O da təsadüf deyil ki, müasirləri qismən də olsa, kahinləri xatırladığını nəzərə alaraq peyğəmbəri kahinlərə bənzətmişdilər. Bu kahinlər də Dədə Qorqud kimi qeybdən müxtəlif xəbərlər verirdilər. Bütperəst bir cəmiyyətdə 40 il yaşamış bir şəxsin həyatında, əlbəttə ki, nə qədər yenilik olsa da, əvvəlkilərin izləri qalmalıdır. Bunu biz “Quran-i Kərim”də də görürük. Digər obrazlar, o cümlədən İslam ədəbiyyatında oddan yaranan ruhlar kimi tanınan cinlər də bütperəstlikdən götürülmüş digər obrazlar kimi, rollarını, funksiyalarını dəyişmiş şəkildə, təzələnmiş, yeni keyfiyyətdə qarşımızda dururlar. Tacir Məhəmmədi digər insanlardan fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun oyanışa doğru yolacan düşünməyə, dərk etməyə cəhd etməsi idi. Plotin yazırdı: “Hamımıza doğulanda oyanmaq haqqı verilir, lakin az adam bu haqdan istifadə edir”.³³ Bu haqdan istifadə edən o az adamlardan biri də Məhəmməd Peyğəmbər idi. O, bir tacir kimi gəncliyində çox yerlərdə olmuş, müxtəlif dinlərin və xalqların nümayəndələri ilə söhbət etmiş, eşitdiklərini ağıl süzgəcindən keçirərək daha kamil, daha mütərəqqi bir din barəsində düşünmüşdür. Peyğəmbərin şamanizmdə “şaman xəstəliyi” adlanan ruhi həyəcanlarla, sarsıntılarla, göz alacalanması, huşun itirilməsi, qulağa səs gəlməsi, insanlardan uzaqlaşmaq istəyi ilə müşayiət olunan xəstəliyə tutulması da dərk etmək istəyənin gücündən xəbər verirdi.³⁴

³¹ Güllü Yoloğlu. Qırpaq qələndərlərinin şahı – Şəms-i Təbrizi. **Spektr**, 2003, №1, s.34-35.

³² Уолш Роджер. **Дух шаманизма**. 1996, с.143.

³³ Уолш Роджер. **Дух шаманизма**. 1996, с.143.

³⁴ O. Qüdrətov, N. Qüdrətov. **Məhəmməd Peyğəmbər: həyatı və kəlamları**. Bakı, 1990, s.14.

İslam peyğəmbərinin meracını nəzərdən qaçıran bir sıra Amerika və Avropa alimləri bu fikirdədirlər ki, şamanlardan başqa heç bir dində din xadimləri, kahinlər, mediumlar, ekstrasenslər və başqaları Tanrının dərğahına, Göyün qatlarına səyahət edə bilmirlər. Bir daha “şaman” sözünün tunqus dilində “göyə qalxan” demək olduğunu, trans zamanı onların ruhlarının bədənlərini tərk edərək başqa yerlərə, Göyə və Yeraltı aləmə səyahət edə bilməsini yada salaq. Rocer Uolşun yazdığına görə, “belə səyahətlər zamanı şamanlar başqa dünyaları da öyrənir, orada insanlar və ruhlarla görüşür, söhbət edir, məsləhətləşirlər”.³⁵ Məhəmməd Peyğəmbər də ətrafdakıların dərk edə bilmədiklərini dərk etməyə cəhd göstərdiyindən ruhla bədənin mübarizəsi ilə qarşılaşır. Güclü iradəyə malik insanlarda ruh qalib gəlir, bədəni müəyyən müddətə tərk edir. Lakin Peyğəmbərin qüdrəti ondadır ki, o, bədəni tərk etmiş ruhu idarə edə bilir. Karlos Kastaneda, Rocer Uolş, Maykl Xarner və b. şamanizmin əsl mahiyyətinin açılmasına çalışmış, müxtəlif fikirləri öyrənmiş, yeni araşdırmalar aparmışlar. Bir çox alim tərəfindən Freyd və onun tərəfdarlarının şamanlara şizofrenik, epilepsik kimi yanlış baxışları tənqid olunmuş, yeni, daha doğru yanaşmanın vacibliyi vurğulanmışdır. Məsələyə həkimlərin, psixoloqların, filosofların, antropoloqların qarışması mövzunun, tədqiqat obyektinin kifayət qədər ciddiliyindən xəbər verir.

Şamanizmdə insanın, sözün həqiqi mənasında, oyanması, ali həqiqəti dərk etməsi, haqqa çatması iki yolla mümkündür: nura qərq olma, işıqlanma və ölüb dirilmə. “Şaman işıqlanması” adlandırılan birinci yolu digər dinlərin yayıldığı yerlərdə də müşahidə etmək mümkün olmuşdur. Belə adamlar “ışıqlı adamlar” sayılmışlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, vəlilər, övliyalar da məhz bu cür işıqlı adamlardan idilər. Məhəmməd Peyğəmbərin də Ramazan ayının on yeddisində gecə yarısı çağırış səsinə oyanarkən gözlərinə qamaşdırıcı bir işıq sataşmışdır. O, bu işığı görəndə kimi, huşunu itirmişdir.³⁶

Məhəmməd Peyğəmbərin mağaraya çəkilməsinə gəlincə isə, dünya dinlərində tənhalığa qapılma geniş yayılmışdır. Eskimos şamanları, hind yoqları, ağzı qapalı mağaralarda bəzən on üç il yaşaya bilən Tibet monaxları, xəlvətə çəkilən sufi dərvişləri və başqaları buna misal ola bilərlər. Tənhalığa çəkilmədə əsas məqsəd ətraf mühitin səs-küyündən, həyat problemlərindən müəyyən müddətə ayrılaraq bütün diqqəti mənəvi başlanğıca, dərk etmək istədiyinin dərkinə yönəltməkdir. Yalnız tək qaldıqda və nəzərlərini öz daxilinə, özünə yönəltdikdə, insan üçüncü gözü ilə özünü görə, dərk edə, Ulu Tanrıya yaxınlaşa bilər. Belə anlarında Məhəmmədi “xəstəliyə” tutulduğu ilk anlarda yalnız həyat yoldaşı Xədicə başa düşür, ona dayaq olurdu.

Təsadüf deyil ki, övliyanın böyüklərindən olan Abdullah Siracəddin Ömər bin Ekməlüddin Lahıcının təsəvvüfdə təqib etdiyi yol da xəlvətiyə adlanırdı. Bu ad ona görə verilmişdir ki, Abdullah Siracəddin Ömər Lahıcı xəlvətə çəkilərək bir çinar ağacının koğuşunda qırx gün fasiləsiz qalmışdır. Xəlvətilərin təkyələrində qırx gün

³⁵ Уолш Роджер. *Дух шаманизма*. 1996, с.16.

³⁶ İnan Abdülkadir. *Makaleler ve incelemeler*. 1987, s.14.

xəlvətə çəkilmək, zehinlərindən müxtəlif dünyəvi düşüncələri silmək, yalnız Allahü talanı düşünmək üçün otaqlar vardı.

Məhəmməd Peyğəmbərin təliminə şamanizmdən keçmiş ünsürlərdən biri də “qıl körpü”dür. Şaman inamına görə, aldaçı, can alan (İslamda Əzrail) ölmüş insanın canını Yeraltı aləmə, Erlikin qərargahına aparır. Bu qərargah doqquz irmağın Doymadım çayına töküldüyü yerdə qurulmuşdur. Əgər canlardan birisi cəsarət edib çayın üstündəki at qılından olan körpüdən qaçmaq istəsə, o zaman qıl körpü qırılır və qaçaq can Doymadım çayına yıxılır, çayın axarı onu yenidən Erlikin olduğu yerə qaranlıq dünyaya, yəni gedər-gəlməzə atır.³⁷

Ölənin həmin gün dəfn olunması, kəfənə tutulub tabutsuz məzara qoyulması və s. də İslam dini ilə şamanizmin ortaq xüsusiyyətlərindəndir. Deyilənlərdən bir daha bu nəticəyə gəlmək olur ki, Allaha islam, təslim bütün dövrlərdə olmuş və din icraçıları, vasitəçilər, peyğəmbərlər, övliyalər, şamanlar məlumatı eyni mənbədən müxtəlif vaxtlarda müxtəlif yollarla almışlar. Təsadüf deyil ki, sufi şeyx və dərvişlərinin bir çoxu kəramət sahibi idi. Bu da mistik islamın yaranmasına səbəb olmuşdur.³⁸

Şamanizm və ya şamanlıq bu gün Sibirdə daha yaxşı qorunub saxlanılmışdır. Nivxlərdə, nənlərdə, gilyaklarda, buryatlarda və digər azsaylı qeyri-türk xalqlarda olduğu kimi, tıva, xakas, şor, dolqan, Altay, saxa kimi türk xalqlarının həyatında da şamanlar özlərinin əvvəlki funksiyalarını yerinə yetirməyə başlamışlar. Ali dinlər kimi şamanizm də insanların yaşayışının bütün sahələrinə öz təsirini göstərmişdir. Təcrübə göstərir ki, şamanizmin təsiri sonradan yaranmış və müxtəlif yollarla qəbul edilmiş və ya etdirilmiş dinlərinkindən daha güclüdür. Çünki o, təbiətlə, yəni insanı əhatə edən, onun daim təmasda olduğu çaylarla, dağlarla, meşələrlə, torpaqla, təbiət hadisələri ilə, heyvanlarla, quşlarla, həşəratlarla, ruhlarla, kosmosla sıx bağlıdır. Bu gün hətta biz müsəlman türklər belə gecələr saç kəsməyin, dırnaq tutmağın, qapının ağzına qaynar su tökməyin günah olduğunu bilirik. Lakin bunun haradan gəldiyinin fərqi varmırıq. Əslində bunlar şaman inanlarıdır. Şamanizmə görə, gündüzlər ətrafımızda dolaşan ruhlər gecələr saçımızın arasında, dırnaqlarımızın altında gizlənirlər. Saçı və dırnağı gecələr kəsməklə onları incitmiş olurıq. Tıva türkləri arasında yaşayan şaman inamına görə, qarı önündə öqün (evin) qoruyucusu, hamisi yaşayır. Onun çox hirsli olduğu düşünülür. Əgər qarı ağzına qaynar su tökülərsə, balalarını yandırır, o da qisas alaraq himayəçisi olduğu ailəyə belə xətər yetirir. Gələn qonağın qarı ağzında oturması ev yiyəsinə hörmətsizlik kimi dəyərləndirilir. İnama görə, qonağın evin astanasında, qapının önündə durması ev yiyəsinə bədbəxtlik gətirə bilər. Altay türklərinə görə, qarı ağzında oturan uşaq böyüməyəcək, böyüklərin isə qarnı ağrıyacaq, yəni xəstələnəcəklər.³⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, bunlar əsl səbəbi açıqlamaq istəməyən, bəlkə də bilməyən böyüklərin bu və ya digər tabunun pozulmasının qarşısının alınması məqsədilə söylədikləri bəhanələrdir. Bu yerdə Azərbaycanında da tez-tez eşitdiyimiz ifadələr yada düşür: “Adam qapının

³⁷ İnan Abdülkadir. **Makaleler ve incelemeler.** 1987, s.406-407.

³⁸ Александр Дмитриевич Кныш. **Мусульманский мистицизм.** Москва-Санкт-Петербург, Диля, 2004, 464 с.

³⁹ **Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири,** 1988, с.65.

ağzında oturmaz”, “Qapının ağzında niyə durursan? İçəri keç!”; “Qapının ağzına qaynar su tökmək olmaz” və s. Gördüyümüz kimi, şamanlara məxsus təsəvvürlər, inamlar dilimizdə bu gün də yaşayırlar. Xakas iblərində (evlərində) astanada “aba tös” deyilən qoruyucu olduğu düşünülür. Evin astanası, qapının ağzı iki dünyanı birbirindən ayıran sakral yer kimi qəbul olunur. Evin içi bu dünya, çölü isə o dünya kimi təsəvvür olunduğundan əvvəllər tıvalar ölmüş körpəni öqün sol tərəfində, qapının ağzına yaxın yerdə qoyun dərisinə bükər və tez də aparıb dəfn edərtilər. Körpənin evin astanasından, qapının ağzından götürülməsi onun bu dünya ilə bağlarının çox az olması, daha çox o dünyaya yaxın olması deməkdir.⁴⁰ Eynilə şamanizmdə olduğu kimi, bu gün İslamın yayıldığı ərazilərdə, o cümlədən də Azərbaycanda, Kıbrısdə, Türkiyədə, İraqda, İranda, Orta Asiya respublikalarında və b. dilək ağaclarına müxtəlif rəngli iplər, parça cırıqları, yaylıqlar və s. bağlayır, əşyalar asır, pirlərə gedir, hansısa bir daşdan, ocaqdan, ağacdan övlad diləyir, qurbanlar kəsirlər.

Maraqlı burasıdır ki, al-əlvan iplər, parça cırıqları asmaq və onunla bağlı inam o qədər güclüdür ki, hətta İslam vəlilərinin türbələrinin yanında, müsəlman məzarlıqlarında belə onlara rast gəlmək olur. Hətta vergi verildikdən sonra müalicə ilə məşğul olanların, “əməl”, cadu edənlərin, bəxt bağlayanların, açanların İslam dini ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bununla belə, İslam dini ilə əlaqələndirilən bir çox övliyələrinin türbələrində şamanlar, baksılar yarı İslam, yarı şamanizm qarışıq ayinlərini icra edirlər. Belələrindən birinə 2000-ci ildə Qazaxıstanın Otırar rayonunda Xoca Əhməd Yasəvinin ustadı Arıstan Babın (Babanın) türbəsi yanında rast gəlmişdik. Bu, baksı qadın Bifatma Dövlət qızı idi. Onun əlindəki ağacın üzərində şaman düngürlərinə xas bir çox heyvan, quş və həşəratların şəkli yonulmuşdur. Tez-tez peyğəmbərin, imamların, İslamın digər müqəddəslərinin adını çəkən, dodağının altında bəzi sözlər pıçıldayaraq salavat çevirən baksının dediyinə görə, o, bu fiqurları bir gecənin içində özü yonub düzəldir. Yaşlı qadından bu fiqurların ona necə göründüyünü soruşduqda isə, o bu sualın cavabını bilmədiyini demişdir. Ali dinlərin qanunları yazılı nazil olduğundan əvvəlki ilə sonrakını seçmək o qədər də çətin deyil. Bunun üçün əvvəlkinə yaxşı öyrənmək, sonrakını oxumaq lazımdır...

1998-ci ilin yayında tıva xamları ilə söhbətimizdən məlum oldu ki, hər xamın, şamanın öz hamı və yardımçı ruhları var. Ruhlar müxtəlif olduqları kimi, onların təsiri, göstərişi ilə fəaliyyət göstərən şamanların da bacarıqları, qabiliyyətləri, gücləri müxtəlifdir. Bir şamanın bacardığını o birisi bacarmır.

Ölünün ruhunun Tanrının dərğahına yola salınması mərasiminə hər şaman dəvət olunmur. Ulu şamandan başqa bu işə heç kəs cəsəret etmir, yəni hər kəs öz yerini bilir. Onların fikrincə, naşı keşiş, naşı molla, naşı lama və ya naşı şaman ruhu bu dünyadan ayıra bilmir və, nəticədə, ruh evlərdə, bağlarda, insanlar arasında dolaşmağa başlayır, bir sıra hallarda zərər də verir.

Şamanların istər əvvəlki vaxtlarda, istərsə də bu gün saylarının əhalinin sayına görə münasib olmasının əsas səbəblərindən biri də güclərinin sınıanması, psixoloji döyüş zamanı hansının güclü, hansının zəif olmasının üzə çıxarılmasının indi də

⁴⁰ Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири, 1988, с.65.

qalmasıdır. Ona görə də, hər cüzi qabiliyyətə malik şəxs “şamanam” deyib fəaliyyət göstərmir. Şamanların xeyir və ya şər işlərlə məşğul olmaları güclərini aldıkları ruh və yiyələrdən asılıdır. Onların qeyri-adi davranışları, hərəkətləri, göstərdikləri kəramətlər daim mənfə və müsbət tərəfdən maraqla doğurmuşdur.

Bu gün Azərbaycan dilində kökü mərasim və ayinlərə dayanan bir çox atalar sözləri və zərb-məsəllər var. Onların köklərinin aşkar edilməsi üçün digər türk xalqlarının, xüsusilə də azsaylı türk soylarının folkloruna, adət-ənənələrinə, dini inanclarına müraciət etmək lazımdır. Məsələn, tıva türklərində ova kultu çox güclüdür. Ovaalar müxtəlif olur. Belə ovaalardan biri tayfanın, soyun adı ilə bağlıdır. Buna “ova daqır” deyilir. Məsələn: Kuuların ovaazı, Ondarların ovaazı, Oorjakların ovaazı. Bu ayin də xamın iştirakı, yemək, içmək, qurban və sairə keçirilir. Burada diqqəti çəkən bir adət var: “ova dağır”ın yiyəsinə qurban olaraq mütləq buynuzlu qoç kəsilir, başı ovaada qoyulur. Buynuzlar, inama görə, şər qüvvələri qorxutmaq üçündür. Ancaq heç vaxt bir ovaaya iki qoç başı qoymurlar. Çünki bu qoç başları bir-birilə vuruşar, ovaanın yiyəsinə acıqlandıra bilirlər. Onda qurban kəsilən vaxt edilən niyyət də baş tutmaz. Bu səbəbdən də heç vaxt ovaaya iki qoçun başını bir yerdə qoymazlar.⁴¹

Azərbaycan dilində işlədilən “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz” atalar sözü öz kökünü məhz şaman ayinindən alır. Məntiqlə yanaşdıqda bu atalar sözündə “yanlıqlığın” olduğunu söyləmək olar, yəni çox asanlıqla iki və ya daha çox qoçun başını böyük bir qazanda yerləşdirərək qaynatmaq olar. Yuxarıda göstərilən şaman ayininə diqqət yetirilərsə, söylənilən fikrin doğruluğuna bir daha əmin ola bilərik. Bu günə qədər Azərbaycan dilində yaşayan həmin atalar sözü mənasını dəyişsə də, tamam itirməmişdir.⁴²

Onu da qeyd edək ki, müəllif Qazaxıstanın güneyində olarkən bir çox yerlərdə, əsasən də qədim məzarlarda, türbələrdə arxar (vəhşi dağ qoçu) buynuzlarının qoyulduğunun şahidi olmuşdur. Son zamanlar artıq arxarların kökü kəsilmək üzrə olduğundan, məzarlara ya sementdən düzəldilmiş arxar buynuzu qoyur, ya da məzar daşlarının üzərinə buynuz şəklində çəkirlər. Qazaxlar bunun həmin yerləri şər qüvvələrdən qorunması məqsədilə edildiyini söyləyirlər. Azərbaycanın da bir çox rayonlarında, o cümlədən də Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə də kəngərlilərin yaşadıkları Şərur rayonu ərazisində buynuzlu qoç başından şər qüvvələrdən qorunmaq məqsədilə istifadə olunur.

Adətən, iki bərişmaz, daim söz-söhbətə səbəb olan, mübarizə aparan, didişən tərəflər haqqında deyirlər: “onlar səhərdən axşama qədər bir-birilərini yeyirlər”. Əlbəttə ki, insanın insan ətinə yediyini inkar etmək olmaz, Ancaq burada prosesin uzunmüddətli olması aydın görünür, yəni “bir-birilərini yedilər” və ya “kimsə kimisə yedi” yox, “yeyirlər”, yəni tədricən, bir günə, bir həftəyə, bir ilə. Burada didişmədən söhbət getdiyi aydındır. Azərbaycan dilində işlədilən “bir-birini yeyirlər” ifadəsi də məhz ət yemək deyil, çəkişmə, didişmə anlamındadır. Belə olduğu halda həmin ifadənin məhz bu mənada dildə yaşamasının səbəbini izah etmək üçün şamanların

⁴¹ Уолш Роджер. *Дух шаманизма*. 1996, с.32-33.

⁴² Güllü Yoloğlu. *Qaqauzlar*. Bakı, “Azərənər”, 1996, s.32-33.

həyat tərzini, bir-birinə münasibətləri və s. dərinədən öyrənilməlidir. Əsasən maldarlıq, xüsusilə də qoyunçuluqla məşğul olan, oturaq və köçmə maldarlıq formalarından geniş istifadə edən tıva türklərinin dağlıq, meşəlik ərazilərdə dağınıq, tayfa halında yaşadıkları vaxtlar bəzən hər tayfanın, bir çox hallarda isə bir neçə tayfanın bir xamı olurdu. Bu xam öz çörəyini müxtəlif ayinlər icra etməklə, xəstə sağaltmaqla, fala baxmaqla, müxtəlif möcüzələr, kəramətlər (İslamda istidrac – G.Y.) göstərməklə çıxarırdı. Bəzən xam yaşadığı bölgə ilə kifayətlənmir, gəzə-gəzə başqa yerlərə gedib çıxırdı (Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarında bu cür kəndbəkənd, el-bəel gəzənlərə “gəzəryilər” deyirdilər). Bu vaxt həmin yerin xamı onu rəqib kimi qarşılayır, çıxıb getməsini tələb edir. Əgər “gəzəryi” getmək istəmirsə, özünün daha güclü olduğunu iddia edirsə, onda yerli xam onu “duel”ə çağırır. XIX əsr aristokratları duela çağırış kimi əlcək atardılar. Burada isə xam qarşı tərəfə meydan oxuyaraq deyir: “mən səni yeyəcəyəm”. Əgər qarşı tərəf razılaşırsa, “mən də səni yeyəcəyəm” deyərək çağırışı qəbul edir. Bundan sonra adamlar yığışib bu iki xamın döyüşünə şahid olur, kimin daha güclü olduğunu müəyyənləşdirir və kənardan onlara baxıb deyirlər: “onlar (xamlar) bir-birilərini yeyirlər”. Əslində isə döyüşən xamlar heç də bir-birilərinin ətinə yemir, bir-birindən müəyyən məsafədə duraraq psixoloji döyüşə başlayır, Göydə, Yerdə, Yeraltı aləmdə müxtəlif heyvan və quşlar şəklində vuruşurlar.⁴³ Bu “duel” vaxtı xamlardan biri və ya hər ikisi ölə bilərlər. Nəticə onların gücündən asılıdır.

Nəticə

Beləliklə, sonradan yayılan dinlər özlərindən əvvəlki dinə aid mərasim və ayinləri sıxışdırıb çıxarmağa, buna müəssər ola bilməyəndə isə dini elementlər daxil edilir, mərasimin, bayramın vaxtı din xadimləri tərəfindən elan olunur, dualar oxunur, mövcud dinə aid ibadətqahlara gedilməsi, müqəddəslərin ruhlarının yad edilməsi və s. nəzərdə tutulur... Azərbaycanda odla bağlı hər bir ayin və adətin zərərçüklüklə, atəşpərəstliklə bağlanması cəhdləri onların dar çərçivədə öyrənilməsinin nəticəsidir. Bu mərasimlərin qarşılıqlı öyrənilməsi Novruz bayramının köklərinin daha qədimlərə getdiyini bir daha sübut edir. Qaqauzların Martacıq və ya İlk Yaz yortusu, tıvaların Şaqaa, Altay türklərinin Çılbaşı, Çılqayaq, xakasların Günəşə tayığı, Tun Payram adlandırdıkları bu bayram adını dəyişsə də, kənar təsirlərə məruz qalsa da, mahiyyətini, ilkin mənasını itirməmişdir. Azərbaycan türkləri arasında da, digər türklərdə olduğu kimi, patronimik qruplar və bu qrupların da sitayiş yeri olan ocaqlar, pirlər, ovaalar mövcuddur. İslamın, xristianlığın, lamazmin qoyduğu qadağalara baxmayaraq bu gün də türk xalqları həmin yerləri ziyarət edir, qurbanlar kəsir, dilək diləyir, dualar oxuyur, Ulu Tanrıdan, pir, ocaq, ovaə yiyəsindən ailə, tayfa üçün xoş güzəran, can sağlığı, xoşbəxtlik diləyirlər.

Araşdırmalar göstərdi ki, şamanizm uzun zaman İslam dini ilə iç-içə yaşadığından bu gün bir çox şaman inamları, ayinləri İslam pərdəsi altında “islamlaşmışdır”. Beləliklə də türk-İslam dünyasında mistik İslam deyilən yeni və özünəməx-

⁴³ Кенин-Лопсан М. **Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманизма**. Новосибирск, Наука, 1987, с.79.

sus bir məfhum meydana gəlmişdir. Günümüzdə pirlərə, ocaqlara, ağaclara, daşlara, Atalar kultundan irəli gələn bəzi insanların qəbirlərinə tapınma, al-əlvan iplərin bağlanması, qurbanların kəsilməsi, gecələr dırnağın tutulmasının, saçın kəsilməsinin, qarının önünə qaynar suyun tökülməsinin, şər qarışan vaxt yatmağın, həmin vaxt uşağın adı ilə çağırılmasının qadağan olunması, oğlan uşaqları tez-tez ölənlər ailələrdə uşaqlara qız paltarları geyindirilməsi, qulağının deşilib tana taxılması, odun qoruyucu, paklaşdırıcı, sağaldıcı, gələcəkdən xəbər vermə gücünə, “özündən yeylərə”, ev əyələrinə (yiyələrinə) inamlar birbaşa şamanizmlə bağlıdır. Elmdə şaman adı ilə qəbul olunan din icraçıları müxtəlif xalqlarda kam, xam, çam, oyun, porxan, baksı, gözüaçıq və s. adlanır, ayın zamanı dəf, saz, qamçı, dombra və s. alətlərdən istifadə edirlər.

Beləliklə, sonradan qəbul edilmiş və ya etdirilmiş dinləri ehtiyatla götürüb kənara qoyaraq alt qatı öyrənmək mənəvi mədəniyyətimizdə orta qat dəyərlərimizin düşündüyündə də çox olduğunu göstərir və bu, monotheist dinlərin sərhəd olmadığını bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan etnoqrafiyası**: 3 cildə. I c. Bakı, Elm, 1988, 456 s.
2. Безертинов, Рафаэль Нурудинович. **Тенгрианство – религия тюрков и монголов**. Набережные Челны, 2000, 455 с.
3. **Библия (книги священного писания Ветхого и Нового Завета)**. Первая книга Моисея. Бытие. Москва: Издание Московской патриархии, 1983, 1371 с.
4. Saferoğlu, Ahmet. Azərbaycan ve Anadolu folklorunda saklanan iki şaman tanrısı. **Folklor və etnoqrafiya**, №2, 2004, s.5-21.
5. Чихачев, Петр Александрович. Путешествие в Восточный Алтай. Москва, «Наука», 1974, 360 с.
6. Элиаде, Мирча. От Залмоксиса до Чингисхана. Кодры, Кишинев, №7, 1991, с. 104-135.
7. İnan, Abdülkadir. Makaleler ve incelemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, 712 s.
8. Катанов, Николай Федорович. **Наречия урянхайцев (сойотов, абаканских татар и карагасов)**. Образцы народной литературы тюркских племен, изданные В.В. Радловым, т.9. СПб., 1907, 683 с.
9. Кенин-Лопсан М. **Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманизма**. Новосибирск, «Наука», 1987, 158 с.
10. Кызласов, Леонид Романович. **Древняя и средневековая история Южной Сибири**. Абакан, «Хакасское отделение Красноярского Книжного изд-ва», 1991, 58 с.
11. **Kitabi Dədə Qorqud**. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 265 s.
12. Кныш, Александр Дмитриевич. **Мусульманский мистицизм**. Москва, Санкт-Петербург, «Диля», 2004, 464 с.

13. Кокова, Ирина Федоровна, **Николай Федорович Катанов. Документально-публицистическое эссе.** Абакан, «Хакасск». кн. изд-во, 1993, 128 с.
14. Ксенофонтов, Гавриил Васильевич. **Шаманизм. Избранные труды.** Публикации 1928-1929 гг. Якутск, «Север-Юг», 1992, 315 с.
15. Кенин-Лопсан М. **Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства.** Новосибирск, «Наука», 1987
16. Qüdrətov O., Qüdrətov N. **Məhəmməd Peyğəmbər: həyatı və kəlamları.** Bakı, 1990, 174 s.
17. Önal, Mehmet Naci. **Dağ kültü, eren kültü ve şenliklerinin Muğladaki yansımaları.** Bilig, Ankara, №25, s.99-124 (türkçə).
18. Потанин Григорий Николаевич . **Тунгутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия.** Москва, «Географгиз», 1950, 652 с.
19. Потапов Леонид Павлович. **К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманства.** Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978, с.3-36.
20. Штернберг, Лев Яковлевич. **Первобытная религия в свете этнографии**
21. **(исследования, статьи, лекции)**, под. ред. и с предисл. Я.П.Алькора. Ленинград, «Изд-во Инст-та народов Севера», Материалы по этнографии, т.4, 1936, 571 с.
22. **Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир.** Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаева А.М., Усманова М.С. Новосибирск, «Наука», 1988, 224 с.
23. Уолш Роджер. **Дух шаманизма.** Пер. с англ. С.Каноненко. Москва, Изд-во «Трансперсонального инст-та», 1996, 288 с.
24. Яковлев, Евгений Григорьевич. **Искусство и мировые религии.** Москва: «Знание», 1972, 48 с.
25. Вайнштейн, Севьян Израилевич. **Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки.** Москва, Изд. «Востлит», 1961, 218 с.
26. Yoloğlu, Güllü. “Şamanizm” ve “Tanrıçılık” – Eski Türkler Yaşadıkları Dini Nasıl Adlandıyorlardı?! **Cumhuriyet Zirvesi. 9. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi** (30 Ağustos 2023, Afyonkarahisar), s.740-751.
27. Yoloğlu, Güllü. Sibirya Türklerinin Şamanlığı. Ankara, “**Yeni Türkiye” dergisi**, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi. Yıl 29, Sayı 133, Eylül-Ekim 2023, s.23-27.
28. Yoloğlu, Güllü. **Qırçaq qələndərlərinin şahı – Şəms-i Təbrizi.** **Spektr**, 2003, №1, s.34-35.
29. Yoloğlu, Güllü. **Dədə Qorqud yaşı.** Bakı, Yeni nəşrlər evi, 1999, 134 s.
27. Йологлу, Гюлю. Шаманизм – дорога, ведущая к пробуждению. **Фольклор и этнография**, №2, 2004, с.70-78.
28. Yoloğlu, Güllü. Şamanlar ve şamanizm hakkında. **Milli folklor**, Ankara, 1997, №33, s.20-21.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT AUTHOR

Məmmədli Güllü Yoloğlu qızı – tarix elmləri doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Mammedli Gullu Yologlu – doctor of historical sciences, Associate Professor, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

Şəkil 1. *Tıva xanı Ayçürek (2010-cu ildə dünyasını dəyişmişdir) və moskvalı ekstrasens Vasili Qubanova (Kızıl, “Düngür” şaman cəmiyyətində, 1998-ci il) (foto G.Yoloğlundur).*

Şəkil 2. Baksı qadın Bifatma Dövlət qızı. Dilək ağacı, 1998 (foto G.Yolođlunundur)

Şəkil 3. *Kesenes, 2000-ci il (foto G.Yoloğlunundur)*